

Khorasan Sufi's approach to work (Study on the life, sayings and works of Bayazid Bastami, Abu Nasr Siraj Tousi, Abu Saeed Abul Khair and Abul Hasan Kharqani)

Fatemeh Noritazehkand ¹ | Mahmood Sheikh ² | Mohyeddin Ghanbari ³

1. Ph.D. Candidate, Department of Islamic Mysticism, Islamic Azad University, Research Sciences Unit, Tehran, Iran. E-mail: Fatemeh.nori@sbiau.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor in Department of Religions and Gnosticism, faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Iran. E-mail: Ma.sheikh@ut.ac.ir
3. Assistant Professor, in Department of Gnosticism, faculty of Neyshabur, Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Ghanbarim@iau-neyshabur.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 2 May 2024

Received in revised form:
15 June 2024

Accepted: 20 June 2024

Published online: 29 June
2024

Keywords:

sufism,
Khorasan school,
work

ABSTRACT

Objective: The book *Risala Qashiriyya* by Abdul Karim Hawazen Qashiri and the book *Ihya Uloom al-Din* Imam Muhammad Ghazali are two well-known works in the science of mysticism and ethics. The treatise of *Qashiriyya* is one of the most important books of mysticism, and the *ehia Ulum al-Din* is considered one of the first works in the field of ethics. The authors of these works have explained and described moral-mystical issues according to their approach to mysticism and ethics. This issue can be clearly understood by comparing the text of these two books and the definitions they provide of moral virtues and vices.

Methods: In this research, we try to compare and analyze the descriptions of these two writers on topics such as the human soul, the goodness of nature, envy, repentance and satisfaction, patience, and the similarities and differences in their attitudes with the method of library study and in a comparative-descriptive manner. to show that it arose from their belonging to the two approaches of mysticism and ethics.

Cite this article: Hakimifar, K., & Khodayar, D. (2024). Khorasan Sufi's approach to work (Study on the life, sayings and works of Bayazid Bastami, Abu Nasr Siraj Tousi, Abu Saeed Abul Khair and Abul Hasan Kharqani) *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 7 (1), 135-158. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48046.1169>



© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48046.1169>

Introduction

One of the most important currents of Sufism in the Islamic world and Iran is Khorasan Sufism, which found its specific identity in the late third century while benefiting from Iraqi Sufism. The purpose of this article is to describe the approach of Khorasan Sufis to work in this sense and to recognize and analyze their spiritual attitudes towards this human phenomenon. Work in this spiritual tradition had a different form from the Baghdad Sufis, emphasizing morality and reproach more vividly and considering it as an ethical practice; based on this point, the authors have examined the lives and statements of four great Khorasan Sufis: Bayazid Bastami, Abu Nasr Sarrāj, Abu al-Hasan Kharaqani, and Abu Sa'id Abu al-Khayr on the subject of work and wealth production and concluded that they did not value work for the purpose of personal comfort but considered work aimed at the welfare and prosperity of others as a worthy act and a moral principle.

Research Method

This research was conducted through a qualitative analysis of the remaining works of four great Khorasan Sufis: Bayazid, Sarrāj, Kharaqani, and Abu Sa'id Abu al-Khayr using a descriptive-comparative method. These four Sufis were selected because most sources related to the third to fifth centuries are filled with their sayings about work and contain more information about this issue. Among them, Bayazid Bastami's thought on earning, especially in Sufism that emerged after him and was influenced by his views, has had a special place. It can be admitted that work and earning had a high status for an individual Sufi and life without work was not possible for them.

Discussion and Analysis

The aim of this research is to discover the approach of Khorasan Sufism to work. In this section, we will present our claims by providing evidence and arguments to confirm our two main claims. The first claim is that among the people of Sufism were those who earned their living by manual labor, and those who lived on vows and endowments due to their occupation with religious practices and devotions. The second claim is that Khorasan Sufis respected serving others through work but did not recommend working with the aim of producing wealth for oneself. As we will show, working with an external purpose was highly valued by Khorasan Sufis due to its fundamental virtue of service. The reason for the value of work aimed at serving others is that such work is not self-serving for the spiritual seeker. The purpose of human beings in engaging in work is to create comfort and prosperity for themselves while Sufism fundamentally opposes fulfilling the desires of the self. Naturally, work pursued for such a purpose was not favored by them.

Conclusion

In this study, by examining the qualitative analysis of the remaining works of four great Khorasan Sufis, namely Bayazid, Sarrāj, Kharaqani, and Abu Sa'id Abu al-Khayr, we have shown that there are four different approaches to work for an early Khorasan Sufi: (1) working with the intention of creating comfort and prosperity for oneself which is illegitimate and does not align with any of their theoretical or practical standards; (2) working with the intention of earning a lawful livelihood

and eating from one's labor without conflicting with the doctrine of trust; (3) being a full-time Sufi, withdrawing from work, secluding oneself, living on vows and spiritual openings; and (4) working with the aim of creating prosperity for others, which was considered a valuable act of service in Sufism. In this approach, not only is there no attention to the desires of the self, but a form of opposition to the self can also be found, which is based on the virtue of sacrifice. It is certain that if a seeker sits in seclusion and does not work, they will face less dissatisfaction from the desires of the self than if they endure the suffering of work but do not benefit from it.

References

- Mohammad ibn Manur, "Asrar al-Tawhid fi Maqamat Shaykh Abu Sa'id", edited and annotated by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Agah Publications, Tehran, 1366.
- Purjavadi, Nasrollah, "Manba'i Kohan dar Bab-e Malamatian", *Ma'arif Journal*, Fifteenth Year, Farvardin-Aban, 1377.
- Jami, Nur al-Din Abd al-Rahman ibn Ahmad, "Nafahat al-Ans min Hadarat al-Quds", edited and introduced by Mehdi Tohidi, Tehran, Ketabforushi Mahmoudi, 1358.
- Dashti, Ali, "Pardah-e Pandar va Dar-e Diyar-e Sufian", edited by Mahdi Mahouzi, Tehran, Nashr-e Zovar, 1384.
- Rezaei, Mehdi et al., "Elal va Angizehay-e Mosharekat-e Ejtemai-ye Sufian bar Asas-e Matn-e Nasr-e Erfani Farsi-e Sad-e Panjom va Sheshom", *Pajooresh-ha-ye Adab-e Erfani Journal*, Eighth Year, Spring and Summer 1393, No. 1.
- Zarrinkoub, Abdul Hossein, "Jostoju dar Tasawwof-e Iran", Amir Kabir Publications, Tehran, 1376.
- Salami Nishaburi, Abu Abd al-Rahman Muhammad ibn al-Husayn, "Tabaqat al-Sufiyya", Beirut, Dar al-Kotob al-Ilmiyah, 1424 AH.
- Sarrāj Tusi, Abu Nasr, "Al-Luma fi Al-Tasawwuf", edited by Reynold A. Nicholson, Leiden, Brill Press, 1914.
- Ghazali, Abu Hamid Muhammad, "Ihya' Ulum al-Din", translated by Mu'ayyid al-Din Kharazmi, 4 volumes, Scientific and Cultural Publishing Company, Tehran, 1386.
- Salmani, Hamid Reza, "Towzih-e Abarati az Asrar al-Tawhid va Negahi be Masale-ye Ertezaq-e Sufian", *Adab Farsi Journal*, Volume 6, No. 1, Tehran, 1395.

- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza, "Noskhe Bar Darya az Miras-e Erfani-e Abu al-Hasan Kharaqani", edited and introduced by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sokhan Publications, Tehran, 1384.
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza, "Cheshidan-e Ta'am-e Waqt az Miras-e Erfani-e Bayazid Bastami", edited and introduced by Mohammad Reza Shafiei Kadkani, Sokhan Publications, Tehran, 1385.
- Shabanzadeh, Maryam and Mirbaqeri Fard, Ali Asghar, "Abu Sa'id Kharaz", Ma'arif Journal, No. 55, Tehran, 1381.
- Arouj Nia, Parvaneh et al., "Abu al-Hasan Kharaqani va Ayin-e Javanmardi", Tarikh va Tamaddon-e Eslami Journal, Year 8th, 1391.
- Attar Nishaburi, Farid al-Din, "Tazkirat al-Awliya", edited by Reynold A. Nicholson, Leiden: Leiden Publishing House. 1905.
- Azimi Samieh et al., "Shiveha-ye Ma'ishiyat-e Sufian dar Iran Qorun-e Miyaneh 5-7", Faslnameh Amali Tahqiqat-e Tarikhi Eqtesadi Iran Journal. Year 6th. No. 1. Spring and summer 1396.
- Madras Tabrizi, Mohammad Ali, "Reihanat al-Adab fi Tarajim al-Ma'rufin bi'l-Kunya wa'l-Laqaab", Khayam Bookstore Publications. Tehran. 1326.
- Minavi, Mojtaba, "Ahval va Aghval-e Shaykh Abu al-Hasan Kharaqani", appended to "Muntakhab Nur al-Alam", copied from the London manuscript. Tahuri Library Publications. Tehran. 1354.
- Nouri Fatemeh et al., "Vajoh-e Ma'navi Kasb va Kar dar Sunnat-e Malamatian", Adyan va Erfan Journal of Tehran University. Tehran. 1402.
- Hajviri Abolhasan Ali, "Kashf al-Mahjub", edited by Zhukovsky. Tehran. Tahuri Publication 1357

رویکرد متصوفه خراسان به کار

(مطالعه مورد زندگی و اقوال و آثار بایزید بسطامی، ابونصر سراج طوسی، ابوسعید

ابوالخیر و ابوالحسن خرقانی)

فاطمه نوری تازه کند^۱ | محمود شیخ^۲ | محی الدین قنبری^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه عرفان اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران. رایانامه: Fatemeh.nori@srbiau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه ادیان و عرفان، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران تهران، ایران. رایانامه: Ma.sheikh@ut.ac.ir

۳. استادیار، گروه عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نیشابور، تهران، ایران. رایانامه: Ghanbarim@iau-neyshabur.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۲/۱۵</p> <p>تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۳/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۳/۳۰</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۴/۸</p> <p>واژه‌های کلیدی: تصوف، مکتب خراسان، کار، بایزید بسطامی، ابونصر سراج، ابوالحسن خرقانی، ابوسعید ابوالخیر.</p>	<p>کار به معنای فرایندی از فعالیت انسانی است که با تولید محصول یا ارائه خدمت به ایجاد ثروت و رفاه برای خود یا دیگری بینجامد. بررسی متون کهن تصوف خراسان (مطالعه موردی بایزید، سراج، خرقانی و ابوالخیر) باروش کیفی نشان می‌دهد که: اولاً در میان آنان هم اهل کار و تأمین معیشت از راه دسترنج وجود داشته‌اند و هم کسانی که به سبب اشتغال به ریاضات و عبادات از راه نذورات و اموال وقف زندگی می‌گذرانده‌اند. مایه ارزشمندی کار برای دسته نخست، آموزه روزی حلال و فضیلت خوردن از دسترنج بوده که به صورت ضمنی در این آموزه مندرج است. البته خوردن مال وقف و نذر اگر با رضایت واقف و برآمده از حلال باشد، نه تنها بی‌اشکال است، بلکه واجد برخی فواید اجتماعی نیز می‌باشد و اینکه برخی از صوفیان برای رزق خود از فتوحات و نذورات بهره می‌برده‌اند، به معنای حرام‌خواری آنان نیست. مایه ارزشمندی شیوه سلوکی مبتنی بر ترک کار، آموزه توکل است. در توکل مشروط سالک کسب و توکل را در تعارض با یکدیگر نمی‌بیند، اما در توکل مطلق، هر نوع توجه به کسب، غفلت از خدا و رزاقیت او محسوب می‌شود؛ بنابراین برخی از صوفیان کسب را املأ می‌کرده و تنها به قدر قوت برای ادامه ریاضات و عبادات از نذورات و فتوحات بهره می‌برده‌اند. بر این مبنا شواهد متعددی از تأمین هزینه‌های خانقاه با اخذ وام از ارباب ثروت و قدرت و حتی در مواردی در یوزگی و نیز باور به فتوحات و امدادهای غیبی برای تأمین معیشت این دسته از صوفیان مشاهده می‌شود. علاوه بر این کار در معنای ارائه خدمت به دیگران (نه با هدف تولید ثروت و رفاه برای خود) عملی ارزشمند برای از میان بردن رعونت نفس، مبتنی بر دو آموزه اخلاص و ایثار در سالکان تلقی می‌شده است.</p>

استناد: نوری تازه کند، فاطمه؛ شیخ، محمود؛ و قنبری، محی الدین (۱۴۰۳). رویکرد متصوفه خراسان به کار (مطالعه مورد زندگی و اقوال و آثار بایزید

بسطامی، ابونصر ابونصر سراج طوسی، ابوسعید ابوالخیر و ابوالحسن خرقانی). *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸ (۱)، ۱۳۵-۱۵۸
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.48046.1169>



مقدمه

کار فرایندی از فعالیت انسان است که به تولید محصول یا ارائه خدمت می‌انجامد و هدف از آن ایجاد ثروت یا آسایش و رفاه برای خود یا دیگری است. در این تعریف ایجاد ثروت یا رفاه عملاً محتوای یکسانی دارند زیرا هدف نهایی از ایجاد ثروت نیز ایجاد آسایش و رفاه است؛ بنابراین اگر کسی خدمتی یا محصولی را در اختیار دیگران بگذارد، کاری به انجام رسانیده، گرچه دستمزدی در قبال آن خدمت یا محصول دریافت نکرده باشد، درست مانند کشاورزی که محصول خود را به فقرا می‌بخشد و از آن درآمدی برای خود برنمی‌دارد.

کار با زندگی انسان گره خورده، پررنگ‌ترین عرصه حیات او است و همه پیشرفت‌های مادی بشر نتیجه کارورزی اوست. در سنت‌های عرفانی و معنوی آموزه‌هایی مانند زهد و توکل وجود دارد که ظاهراً با کار در تنافر است و همین امر باعث شده است برخی از جریان‌های عرفانی به انزوا و نپرداختن به کسب و کار روی آورند. یکی از این گروه‌های معنوی که به زهد و فقر و توکل توصیه کرده و می‌کنند صوفیان‌اند و در میان صوفیان گروه‌هایی بوده و هستند که از راه فتوحات و نذورات و پرسه‌زنی و گدایی روزگار می‌گذرانند و همین امر باعث شده که معروض نقد مخالفان خود قرار گیرند. یکی از جریان‌های بسیار مهم تصوف در جهان اسلام و ایران، تصوف خراسان است که در اواخر سده سوم، ضمن بهره‌مندی از تصوف عراق، هویت خاص خود را یافت. هدف این مقاله توصیف رویکرد صوفیان خراسان به کار در این معنا و بازشناسی و تحلیل نگرش‌های معنوی آنان به این پدیدار انسانی است. کار در این سنت معنوی شکلی متفاوت از صوفیان بغداد داشته، به گونه‌ای که صبغه اخلاق و ملامت در آن پررنگ‌تر بود و به مثابه سلوکی اخلاقی بدان نگریسته می‌شد؛ با مبنا قرار دادن این نکته، نگارندگان به بررسی احوال و اقوال چهار تن از بزرگان صوفیه خراسان یعنی بایزید بسطامی (و.

۱(۲۶۱)، ابونصر سراج (و. قرن چهارم)۲، ابوالحسن خرقانی(و.۴۲۵)، ابوسعید ابوالخیر(و. ۴۴۰)، در موضوع کار و تولید ثروت پرداخته و بنابر قراین و شواهد به این نتیجه رسیده‌اند که آنان برای کاری

ابویزید طیفور بن عیسی بن آدم بن سروشان بسطامی معروف به بایزید بسطامی ملقب به سلطان‌العارفین یکی از مشهورترین صوفیان ایران در خراسان قرن سوم بوده است. مرگ او را سال ۲۶۱ یا ۲۳۴ هجری دانسته‌اند و گفته‌اند پدربزرگش سروشان زرتشتی بوده و سپس به اسلام گرویده است. بایزید زندگی خود را در زادگاهش بسطام گذرانده و گویا حنفی مذهب بوده است.

از زندگی شخصی ابونصر سراج طوسی اطلاعات چندانی نداریم اما ظاهراً بسیاری از مشایخ طریقت خراسان، با واسطه یا بی‌واسطه، شاگرد او بوده‌اند، چنانکه ابوالفضل سرخسی، پیر ابوسعید ابوالخیر، از شاگردان او بوده است (منور، ۱۳۶۶: ج ۱، ص. ۲۶؛ جامی، ۱۳۵۸، ص. ۲۹۰). آن گونه که در منابع آمده پدر او از فتیان نیشابور بوده است؛ لذا می‌توان حدس زد که تربیت او باید در محیطی آشنا به فتوت و ملامت صورت گرفته باشد. او ظاهراً بسیار اهل سفر و سیاحت بوده و استادان و مشایخ بسیاری را دیده است. شهرت وی و پدرش به سراج گمانه‌زنی‌های بسیاری را دربارهٔ حرفهٔ آنان پدید آورده است، چنانکه برخی آن را سراج (زین‌ساز)، و برخی سراج (چراغ) دانسته‌اند (مدرس تبریزی، ۱۳۲۶، ج ۳، ص. ۶).

ابوالحسن خرقانی مهم‌ترین شخصیتی است که سنت عرفانی بایزید را تداوم بخشید. خرقانی به طریق اویسی از مریدان بایزید، و از مصاحبان ابوسعید ابوالخیر بود. وی که «خربنده‌ای»^۳ کشاورز از دیه خرقان بود و بنابر نقل خودش، از راه خربندگی به خدانشناسی راه یافته بود، چنانکه مال کرایه می‌داد و بار و مسافر حمل می‌کرد، و در رفتار و گفتارش بسیار به اخلاق و کردار جوانمردان شباهت داشت (مینوی، ص. ۵). او درس نخوانده و نزد هیچ شیخی زانو نزده بود و با آنکه خود را صوفی نمی‌خواند، تحت تاثیر عقاید اهل معنا از جمله صوفیان بود. او همواره خود را جوانمرد خطاب کرده و روی سخن خود را جوانمردان می‌دانست (عروج نیا، ۱۳۹۱، ص. ۲۰). در مناقب شیخ آورده‌اند که در کودکی پدر و مادرش او را با لقمه‌ای نان برای چوپانی به صحرا می‌فرستاده‌اند و او وقتی به صحرا می‌رفت روزه می‌داشته و آن لقمه را صدقه می‌داده است و پس از بازگشت افطار می‌کرده بدون آن که کسی را در جریان این حال خود قرار دهد (مینوی، ۱۳۵۴، ص. ۱۳۴).

ابوسعید در طبقهٔ پیشه‌وران خراسان متولد شده است. پدرش از راه داروفروشی (عطاری) روزگار می‌گذرانده و تمایلی خاص به عوالم درویشی داشته و کوشیده بود تا فرزند را نیز با آموزش‌های عصری و تعالیم معنوی آشنا کند (شفیعی، ۱۳۸۵ ص. ۱۷-۱۹). تحصیل علوم دینی و فراگیری دانش‌های معنوی شخصیتی جامع از ابوسعید ساخته بود. از میان آثار مکتوب صوفیان به آثار سلمی، به‌ویژه حقایق/التفسیر توجه داشته است و متأثر از اندیشه‌های ملامتیان بوده است (شفیعی، ۱۳۸۵ ص. ۵۲). زندگی صوفیانهٔ او سرشار از ریاضت و خلوت بوده و تمامی آن را به فرمان پیرش ابوالفضل سرخسی انجام می‌داده و البته بنابر قراین در تصوف به بایزید و ابوحفص حداد، حلاج و شبلی نیز نزدیک بوده است (شفیعی، ۱۳۸۵، ص. ۵۱).

که در جهت برآوردن آسایش تن باشد ارزشی قائل نبوده‌اند اما کاری را که هدفش آسایش و رفاه دیگری باشد امری شایسته توجه و مقوله‌ای سلوکی می‌پنداشته‌اند.

انتخاب این چهار صوفی از آن جهت است که بیشتر منابع مربوط به قرن‌های سوم تا پنجم، مشحون از سخنانی است که از این چهار شخصیت گزارش کرده و از قضا مطالبی درخصوص مسئله کار نیز در آنها بیشتر دیده شده است. از این میان، اندیشه بایزید بسطامی در موضوع کسب بویژه در تصوفی که پس از وی و متأثر از آراء او پدید آمد، جایگاه ویژه‌ای داشته است، چنانکه می‌توان اذعان کرد کار و کسب دست برای فرد صوفی منزلت بلندی داشته و تصور زندگی بدون کار برای آنان امکانپذیر نبوده است. این اندیشه از دو جریان فتوت و ملامت متأثر بوده است، با این تفاوت که برخلاف ملامتیان که جایگاه سلوکی برای کار قائل بودند، مشایخ صوفی خراسان بر صبغه اخلاقی کار بویژه اخلاص بیش از جنبه سلوکی آن تأکید داشته‌اند.

منابع مورد بررسی ما در این پژوهش آثاری چون، *کشف المحجوب* همجویری، *حلیه الاولیاء* ابی-نعیم اصفهانی، *اسرارالتوحید فی مقامات شیخ ابی سعید ابوالخیر* و منابع کهنی از این دست است که علاوه بر نقل سخنان مشایخ، می‌توان دورنمایی از حیات عملی آنان را نیز از قِبَل سخنانشان ترسیم کرد.

۲- پیشینه

دیدگاه و عملکرد صوفیان در مقوله کار زمینه طعن و نقد آنان را در میان مخالفان و موافقان آنان فراهم ساخته است. در پژوهش‌های اخیر تا آنجا که نگارندگان جستجو کرده‌اند، درباره وجوه معنوی کسب و کار صوفیه، جز در اشاراتی پراکنده که گاه بازه زمانی محدودی را نیز در بر گرفته، پژوهش مستقلی دیده نشده است؛ از سوی دیگر، غالب ایده‌هایی که درباره صوفیان و کار آنها مطرح شده است، در ضمن مقالاتی است که درباره اشخاص و زندگی آنها آمده است و ظاهراً نوشتار مستقلی در مسئله کار صوفیان نوشته نشده است. برای نمونه در مقاله ابوسعید خراز، به قلم شعبان زاده و میرباقری (۱۳۸۱)، تنها به این نکته اشاره شده که ابوسعید، خراز بوده و از راه خرز موزه (کفش) گذران زندگی می‌کرده است و چون هدف نگارندگان معرفی خراز و منابعی بوده است که درباره او سخن گفته‌اند، به جایگاه کار در اندیشه او توجه نکرده‌اند. از آثاری که تا حدودی به موضوع و پرسش ما در این مقاله هم‌سوست، مقاله «علل و انگیزه‌های مشارکت اجتماعی صوفیان براساس متون نثر عرفانی فارسی

سده پنجم و ششم» است. در این اثر که هم از نظر بازه زمانی و هم محدوده جغرافیایی با پژوهش حاضر تمایز دارد، مشارکت عارفان در عرصه‌های گوناگون از جمله اقتصادی بررسی شده و انگیزه‌های آنان از این نظر مورد تحلیل قرار گرفته است (رضایی و همکاران، ۱۳۹۳). همچنین است مقاله «توضیح عبارتی از اسرار التوحید و نگاه به مسئله ارتزاق صوفیان»، که در آن ضمن معنا کردن عبارت «افسوس خواره» که در یکی از حکایات اسرارالتوحید آمده، به مفت‌خواری و بیکارگی ادا شده است که صوفیان هرچه از سرآغاز خود دورتر شده‌اند، بیش از پیش از مشاغل یدی دور شده و به فتوحات و عطایای امرا و بزرگان در ارتزاق خود اتکا کرده‌اند، به گونه‌ای که نظام اقتصادی خانقاه بر پایه همین فتوحاتی شکل می‌یافت که گاه از مردم عامی به زور اخذ می‌شد (سلمانی، ۱۳۹۵). روشن است که این پژوهش نیز بر یکی از صوفیان خراسان تمرکز دارد و به مسئله ارتزاق در ضمن تشریح عبارتی از اسرارالتوحید توجه می‌کند و از نظر محدوده جغرافیایی و زمان مورد بررسی و مسئله پژوهش با مقاله حاضر تفاوت‌های عمده دارد. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «شیوه‌های معیشت صوفیان در ایران قرون میانه ۵-۷»، نیز ادا شده که صوفیان در این ادوار، به سبب رشد و گسترش خانقاه‌ها، بیشتر از منابع سازمانی مانند وقف و عطایای حکومتی، در معیشت خود بهره می‌برده‌اند، در حالی که پیش از رواج خانقاه، مهمترین منابع معیشتی صوفیان شیوه‌هایی چون کار، فتوح، نذر، توکل، هدیه و دریوزگی و زنبیل‌گردانی بوده است و تمرکز صوفیان بر بیان باورهایشان سبب گردیده که آنان تقریباً هیچ‌گاه به صراحت به مسئله معیشت خود نپردازند (عظیمی، ۱۳۹۶، ص. ۵۷-۵۹). با وجود تحلیل قابل توجه در این اثر، باز تمایز در محدوده زمانی و مکانی بررسی و نیز مسئله پژوهش آشکار است و همین تمایز را با مقاله «بررسی جایگاه پیشه‌ها و حرف در اندیشه عارفان و سالکان مسلمان تا پایان قرن ششم» می‌توان مشاهده کرد که در آن نویسندگان، شیوه‌های ارتزاق صوفیان تا قرن ششم را از سه راه کسب، توکل و دریوزگی دانسته‌اند. همچنین در نظر آنان به دلیل رابطه حسنه میان اهل تصوف با مردم، سلاطین و امرا، آنان از عطایا و نذورات و فتوحات و صدقات و... نیز بی‌بهره نبوده‌اند. به باور نویسندگان، غالب صوفیان اهل کار و حرفه بودند و کار از نظر آنان علاوه بر تأمین معاش، وسیله‌ای برای کمک به یاران، ضعفا و نیازمندان بوده است (طباطبایی و شعبانیان، ۱۳۹۸). در مقاله یادشده بر شیوه‌های اقتصادی صوفیان و روش‌های تأمین معاش آنان تمرکز شده و مقاله حاضر از دو جهت با آن مقاله تفاوت دارد: نخست آنکه این مقاله تنها تصوف خراسان را مورد مطالعه قرار داده و از

در آمیختن آموزه‌های ملامتیان با جریان تصوف پرهیز کرده است، در حالی که در آن مقاله کل جریان تصوف اعم از خراسان و بغداد و جریانات ذیل آنها مورد مطالعه واقع شده است؛ دوم آنکه این مقاله هدفش تبیین انگاره‌های معنوی متصوفان خراسان در موضوع کار است و آن مقاله بیشتر بر انواع تأمین معاش تمرکز دارد و از حیث تنظیم مشتمل بر موضوعات متعددی است که انسجامش را تحت تأثیر قرار داده است. اما مقاله «وجوه معنوی کسب و کار در سنت ملامتیان» (۱۴۰۲) که به قلم نگارندگان حاضر نگاشته شده، نخستین اثر مستقل در موضوع کسب صوفیان است که براساس آن برخلاف تصور عموم نشان می‌دهد، علاوه بر آنکه صوفیان مردمانی اهل تلاش و کار بودند، بلکه آن را وسیله‌ای برای تهذیب و خوارداشت نفس و اخفای سلوک نیز به شمار می‌آوردند. در پژوهش حاضر نیز تلاش می‌شود مقوله کسب از زاویه دید مشایخ صوفی در خراسان مورد بررسی قرار گیرد.

۳- بحث و بررسی

هدف این پژوهش کشف رویکرد متصوفه خراسان به کار است و در این قسمت ضمن ارائه مدعیات خود به بیان شواهد و استدلال‌ها در تأیید دو مدعای اصلی خود خواهیم پرداخت. دو مدعای این پژوهش که حاصل بررسی دقیق متون مورد مطالعه است و در این مبحث به تفصیل بدان خواهیم پرداخت، بدین ترتیب است:

مدعای اول: در میان اهل سلوک هم کسانی بوده‌اند که اهل کار و تأمین معیشت از راه دسترنج خویش بوده‌اند و هم کسانی بوده‌اند که به سبب اشتغال به ریاضات و عبادات از راه نذورات و اموال وقف زندگی می‌گذرانده‌اند.

مدعای دوم: متصوفه خراسان کار در معنای ارائه خدمت به دیگران را گرامی می‌داشته‌اند، اما کار با هدف تولید ثروت و رفاه برای خود را توصیه نمی‌کرده‌اند.

چنان‌که نشان خواهیم داد کار کردن با هدفی بیرون از خود، با توجه به فضیلت بنیادین خدمت در نظر صوفیان خراسان بسیار ارزشمند است. سبب ارزشمندی کاری که هدفش خدمت باشد، آن است که چنین کاری در خدمت نفع‌ساز نیست. هدف آدمی از پرداختن به کار ایجاد رفاه و آسایش برای خود و برآوردن نیازها و خواهش‌های خود است، حال آنکه تصوف اساساً با پرداختن به خواسته‌های نفس در ستیز است و طبیعتاً کاری که در پی چنین هدفی باشد، در نظر آنان امری پسندیده نیست. به عبارت دیگر سالک در مقابل کار سه راه در پیش رو دارد: نخست، کار کردن با

هدف ایجاد آسایش و رفاه برای خود؛ دوم، نشستن در گوشه‌ای و دست کشیدن از کار و پرداختن به خود در خلوت و عزلت و روزی خوردن از نذورات و فتوحات دیگران؛ و سوم کار کردن با هدف ایجاد رفاه برای دیگران. در نخستین مواجهه با کار توجه نفس وجود دارد و طبیعتاً متصوفه با آن چندان موافق نیستند؛ از میان مواجهه دوم و سوم به نظر می‌رسد سومین مواجهه ارزشمندتر باشد، زیرا در آن نه تنها توجه به خواسته‌های نفس وجود ندارد، بلکه نوعی ستیز با نفس را نیز می‌توان یافت. سبب این ستیز با نفس آن است که قاعداً اگر سالک در گوشه‌ای بنشیند و کاری نکند کمتر با ناراضی نفس مواجه می‌شود تا آنکه رنج کار را تحمل کند اما از حاصلش بهره‌ای بر ندارد.

۳-۱ مدعای نخست: کوشش برای کسب روزی یا ترک کار و خوردن از نذورات

چنان‌که اشاره شد و در مبحث بعد بیشتر به آن خواهیم پرداخت، کار به معنای خدمت به دیگران بدون توجه به خود، نوعی سلوک معنوی محسوب می‌شده است، در عین حال در میان اهل خانقاه در آن عصر به تبعیت از متون دینی بر خوردن از روزی حال تأکید می‌شده است. روزی حلال در مقابل حرام، از آموزه‌های مبنایی اسلام در امور اجتماعی است. روزی حلال رزقی است که برکنار از ظلم به دیگران به دست آمده باشد، چنان‌که روزی حرام، رزقی است که از مال دیگران، بدون رضایت آنان حاصل شده باشد. طبیعتاً اگر کسی مالی را از دیگران، با رضایت آنان دریافت کند نمی‌توان وی را به حرام‌خواری متهم کرد و اینکه برخی از صوفیان برای رزق خود از فتوحات و نذورات بهره می‌برده‌اند، به معنای حرام‌خواری آنان نیست. در عین حال در آموزه روزی حلال، توصیه‌ای ضمنی بر خوردن از دسترنج خود وجود دارد و این را از بررسی احادیث می‌توان به خوبی دریافت. همین نکته ضمنی، یعنی خوردن از دسترنج خود مورد توجه متصوفه بوده است و در متون مورد مطالعه شواهدی وجود دارد از کار سالک چون به کسب روزی می‌انجامیده و باعث حفظ عزت نفس و حرمت و ابیت فرد می‌شده، تمجید شده است و سالکی که به تعبیر بایزید بسطامی «بار عیال می‌کشد»، صاحب حرمت و جاهت بوده زیرا توانسته بود سلوک را با زندگی اجتماعی و مسئولیت‌های مرتبط با آن جمع کند. این قصه که بایزید در هر سال که به قصد زیارت قبور شهدا می‌رفته، بر راه خرقان می‌ایستاده و می‌گفته که «از این دیه دزدان بوی مردی می‌شنوم که نام او علی و کنیت او ابوالحسن، به سه درجه از من بیش بود، بار عیال کشد و کشت کند و درخت نشاند» (عطار، ۱۹۰۵، ج ۲، ص. ۲۰۱؛ مینوی، ۱۳۵۴، ص. ۲۹)، گویای همین حرمت و اعتبار است، زیرا بایزید با آن مقام بلندش، کسی را بزرگ‌تر

از خود می‌داند که در کشیدن رنج عیال و نشانیدن درخت که از مصادیق کار است، می‌کوشد. وجود چنین حکایتی در منابع کهن، صرف نظر از صحت یا عدم صحتش، و انتساب آن به بایزید که از بزرگ‌ترین شخصیت‌های تاریخ تصوف در سراسر عالم اسلام و در همه ادوار آن است، نشانه اهمیت کار و کسب روزی برای خانواده با دسترنج خود است و همین یک حکایت برای نشان دادن جایگاه کار در سلوک معنوی خراسانیان کافی است.

البته شایسته تذکر است که اهمیت کانونی آموزه توکل در تصوف باعث می‌شده که کار با هدف کسب روزی و معیشت و ساختن زندگی دنیوی مورد عنایت اهل تصوف نباشد، زیرا به باور آنان چون همه موجودات، بندگان و آفریدگان خداوندند، روزی دادن به همه، به اقتضای صفت رحمت، بر عهده خداست و از آنجاکه روزی بندگان را تکفل کرده است، توکل به او واجب است (غزالی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۴۱۷ - ۴۲۲). و سالک باید تدبیر نفس را در امور خود ترک کرده و بر قدرت و اختیار خود تکیه نکند، به همین جهت همین که زندگی امروز خود را گذرانند، باید فردا را رها کند و خود را به خداوند بسپارد (سراج، ۱۹۱۴، ص ۵۲). از سخنان سراج، که بیش از دیگران به مسئله توکل در کسب پرداخته است، برمی‌آید که در نظر او و اقرائش توکل «حال» پیامبر (ص) و «کسب» سنت ایشان بوده، فلذا افراد مأمور به توکل و اعتماد بر خداوندند ولی چون برخی توان ماندن در توکل را ندارند، به آنان توصیه می‌شود که به کسب بپردازند تا هرچند از حال پیامبر دور افتاده‌اند، از سنت ایشان دور و هلاک نشوند. بنابراین بر آن کس که یقین بالایی دارد توکل، و بر آن کس که یقین و صبرش اندک است، کسب واجب و لازم است، زیرا کسب رخصت است و آنکه بر کسب طعنه زند بر سنت طعنه زده و هر کس بر توکل طعنه زند، بر ایمان طعنه زده است. این نظر با دیدگاه سهل تستری و شاگردش ابن سالم که سراج از آنها تبعیت می‌کرده، شباهت دارد (سراج، ۱۹۱۴، ص ۱۹۵؛ سلمی، ۱۴۲۴، ص ۴۱۴ - ۴۱۵). البته سراج این نکته را هم اضافه می‌کند که کسی که عیال و زن و فرزند دارد، نباید آنها را به امان خدا رها کند و باید به وظیفه خود درباره آنها عمل کند، مگر اینکه حال آنها نیز مانند او باشد؛ وی همچنین معتقد است صوفیان نباید زنان ثروتمند بگیرند و اسیر خواهش‌های آنها شوند، صوفی فقیر باید زن فقیر بگیرد و با او به انصاف رفتار کند (سراج، ۱۹۱۴، ص ۱۹۶).

سراج برای «کسب» از آن جهت که سنت پیامبر است، ارزش قائل است اما در عین حال تذکر می‌دهد که سالک باید در کسب خود را به رعایت امور ملزم کند که بعد معنوی کسب فراموش نشود،

لذا به مریدانش توصیه می‌کند که کسب و کار آنان را از ادای فرایض باز ندارد و کسب کنند تا مسلمانان را یاری دهند و زیادی درآمد خود را پس از نفقهٔ عیال، به فقرا و بی‌درآمدها انفاق کنند (همان)، به خوبی می‌توان دریافت. بر این اساس کار از حیث کار بودنش، به تهذیب درون و بالندگی روح نمی‌انجامد و پرداختن سالک بدان از باب تأمین حیات فردی و اجتماعی است اما اگر با اموری همراه شود، طبعاً رنج و تعب سالک در کسب روزی موجب ارتقای معنوی او خواهد بود. سراج در جای دیگری در این باره می‌گوید، آن‌کس که به کسب مشغول شد، نباید رزقش را از کسب بداند، و باید احکام آن را یاد بگیرد تا کسب حرام نکند (سراج، ۱۹۱۴، ص. ۱۹۶)؛ در جایی دیگر صوفی‌ای را که پشم‌ریسی می‌کرده، عتاب می‌کند که درآمد پشم‌ریسی خوب است، اما باید به فکر بود که «ممکن است خدا گوش و چشم را از تو بگیرد، آنگاه به چه کسی پناه خواهی برد؟» و آن صوفی بر اثر این سخن کار خود را رها می‌کند و به عبادت مشغول می‌شود (سراج، ۱۹۱۴، ص. ۱۹۵).

البته چنان‌که روشن است در میان صوفیان کسانی برای خوردن از دسترنج خود ارزش قائل بوده‌اند، کثیری از مشایخ و مریدان آنان نیز وجود داشته‌اند که از نذورات و فتوحات بهره می‌برده‌اند و خوردن از چنین اموالی را حرام نمی‌دانسته‌اند، چنان‌که در شریعت نیز خوردن از چنین مالی حرام نیست زیرا واقف در بخشیدن آن مال رضایت دارد. البته صوفیان در خوردن از این اموال اهدایی نیز سخت‌گیر بوده‌اند و وقتی منشأ آن مال را حرام می‌دیدند از خوردن آن استنکاف می‌کرده‌اند. برای نمونه خرقانی از خوردن نوعی با این عبارت که «تاریکی از آن می‌آید» استنکاف می‌کند (مینوی، ۱۳۵۴، ص. ۳۶-۳۷) و وقتی سلطان محمود در ملاقات با او کیسه‌ای زر به او هدیه می‌کند، قرصی نان جو پیش سلطان می‌نهد و وقتی سلطان نان در گلویش گیر می‌کند، شیخ به او می‌گوید: «می‌خواهی که این بدرهٔ زر تو نیز گلوی ما را بگیرد؟ برگیر که این را سه طلاقه کرده‌ایم» (مینوی، ۱۳۵۴، ص. ۴۰).

برخی از اقوال و حکایات نشان می‌دهند که صوفیان خراسان خوردن از نذورات را برای سالکی که در مراقبهٔ دائم است و به اصطلاح امروزیان صوفی تمام وقت است، در مراحل سلوک جایز می‌دانسته‌اند و برای آنکه در چنین وضعیتی به سر نمی‌برده، توصیه نمی‌کرده‌اند. چنان‌که بنابر حکایتی، وقتی خرقانی با چهل تن از دراویش در صومعه گرسنه نشسته بوده‌اند که بزرگی گوسفندی به همراه خرواری آرد برای آنان به هدیه می‌آورد، شیخ آن هدیه را رد نمی‌کند اما می‌گوید: «از شما

هر که نسبت به تصوف درست می‌تواند کرد، بستاند، باری من زهره ندارم که لاف تصوف زنم» (همان). مفهوم این سخن آن است که اگر اهل تصوف‌اید این مال بر شما حلال است زیرا واقف آن را به صوفی بخشیده و اگر نیستید بر شما حلال نیست زیرا نیت واقف بخشش آن مال بر غیر صوفی نبوده است و من خرقانی خود را صوفی نمی‌دانم تا از آن مال بخورم.

در مورد ابوسعید وضعیت متفاوت است. او به‌رغم سلوک معنوی و ریاضت‌های بسیاری که داشته، از نظر زندگی در شوکت و رفاه به سر می‌برده و برخوردار از حیات مادی را هرگز در تضاد با امور معنوی نمی‌دیده است. در خانقاه او هم اهل پیشه و حرف حضور داشته‌اند و هم صوفیانی بوده‌اند که از ندورات روزگار می‌گذرانده‌اند و ظاهراً در خانقاه او، علاوه بر مریدانی با حرفه‌ها و مشاغل گوناگون چون خبازی، قصابی، آهنگری و ... دانشمندان و مفریان و صوفیان نیز حضور داشته‌اند (شفیعی، ۱۳۸۵، ص. ۱۷۴) و بنابر شواهد غالب مریدان او از کسبه و بازاریان بوده‌اند که در عین پرداختن به کسب دنیایی، از حضور معنوی شیخ نیز بهره می‌برده‌اند. بوسعید آنان را که از زندگی و مردم‌گریزان شده و مدعی کرامت‌اند، فاقد عزت و قیمت می‌دانسته زیرا در باور او «مرد آن بود که در میان خلق بنشیند و برخیزد و بخورد و در میان بازار در میان خلق داد و ستد کند و با خلق بیامیزد و یک لحظه به دل از یاد خدا غافل نباشد» (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۹۹). در عین حال وضعیت مرفه ابوسعید و مریدانش و بیکاری برخی از آنان گاه موجب طعنه به آنان می‌شده و حکایتی که برمبنای آن قصابی با دیدن ابوسعید و صوفیان همراه او، آنان را «مشتی افسوس‌خواره» می‌خواند که سر و گردنشان «چون دنبهٔ علفی» یک شاهد خوب بر این مدعاست (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۱۷). اصطلاح افسوس‌خواره به معنای «مفت‌خواری» است و روایت فوق، هم حکایت‌گر زندگی پر از رفاه و شاهانهٔ ابوسعید است، هم نشان می‌دهد او و برخی از مریدانش اهل کار و کوشش برای تأمین معیشت خود نبوده‌اند (رک. سلمانی، ۱۳۹۵، ص. ۲۱۶). شاهد دیگر بر آنکه ابوسعید برای به دست آوردن روزی کار نمی‌کرده است این سخن وی است که گفته: «تا به یقین ندانستم که رزق من بر اوست دست از کار باز نگرفتم و تا عجز خلق ندیدم پشت بر خلق نیاوردم» (مینوی، ۱۳۵۴، ص. ۶۹). این سخن به معنای ترک کار با هدف کسب روزی است نه به معنای ترک مطلق کار.

سخن خرقانی که گفته بود «سه قوم را به خدا راه است: با علم مجرد، با مرقع و سجاده، با بیل و دست، و آلا فراغ نفس مرد را هلاک کند» (مینوی، ۱۳۵۴، ص. ۸۱)، بهترین جمع‌بندی برای نشان

دادن موضع صوفیان خراسان در مورد کسب روزی و خوردن از آن است. اینکه کار می‌تواند راهی به سوی خداوند تلقی شود ارزشمندی کار را نشان می‌دهد، اما در عین حال می‌گوید که کار و البته علم و عبادت از جهت مبارزه با فراغت و بیکاری و تنبلی ارزشمندند و بیش از آنکه ارزش ذاتی این سه امر را تذکر دهد خطرناک بودن بیکاری و تنبلی را متذکر می‌شود. بنابراین صوفی اگر اوقاتش صرف عبادت باشد و چنان که گفتیم به اصطلاح امروزیان صوفی تمام‌وقت باشد، بهره بردنش از فتوحات و نذورات به قدر آنکه قوت عبادت برایش حاصل آید، آن هم فتوحاتی که اولاً رضایت واقف در آن باشد و ثانیاً منشأ حلال داشته باشد بلامانع است و این به معنای تنبلی و تن‌پروری نیست. تقریباً در همه سرزمین‌های اسلامی اقشار برخوردار هم‌چنان که حامی نهاد مدرسه بوده‌اند، با همان الگو از نهاد خانقاه نیز حمایت می‌کرده‌اند زیرا هم‌چنان که اهل علم برای تمرکز در کار علم نیازمند تأمین معشیت بوده‌اند، اهل سلوک نیز برای تمرکز در طریقت، نیازمند تأمین معیشت بوده‌اند. البته هم‌چنان که سوء استفاده از مال وقف در میان اهل مدرسه بوده، در میان اهل خانقاه نیز از این دست سوء استفاده‌ها کم نبوده است و بزرگان تصوف نیز با آگاهی از این امر، همیشه متذکر خطر خوردن از مال وقف بوده‌اند.

حکایت ۹۴ از کتاب اسرارالتوحید به‌خوبی مؤید این ایده است. بر مبنای این حکایت روزی ابوسعید در راه قصد می‌کند در دهی توقف کند، در آن ده خانقاهی نبوده و اهل ده نیز مفسد و راهزن بوده‌اند، جز یک نفر که معلم قرآن بوده و شیخ را بر حذر می‌دارد از ماندن و توقف در آن روستا جز در خانه خودش. اما شیخ تصمیم می‌گیرد که در خانه رئیس ده که به تعبیر آن معلم رئیس دزدان بوده و «سیم او از همه حرام‌تر» بوده، اقامت کند. رئیس ده وقتی از مهمان شدن ابوسعید در خانه خودش آگاه می‌شود بلافاصله به پاکیزه کردن خانه خود و آوردن جامه نماز پاک از مسجد اقدام می‌کند و «دل مشغولی عظیم» در او پدید می‌آید «که هیچ‌چیز حلالی» ندارد «که فراپیش شیخ و صوفیان برد». در این هنگام مادر او می‌پرسد: «ترا چه بوده است که چنین دل مشغولی بدینجا درمی‌دوی و برون می‌دوی؟»، او پاسخ می‌دهد که: «شیخ ابوسعید بلخیر از میهنه می‌آید و به سرای من فرومی‌آید. چنین بزرگی و پادشاهی مرا چنین تشریفی می‌دهد و من در ملک خویش، چندانک اندیشه می‌کنم، هیچ‌چیز حلالی نمی‌بینم و نمی‌دانم که ایشان را بدان میزبانی کنم. درین سرگردانم؛ مادر که زنی مصلحه بوده دستبندهای خود را به پسر می‌دهد و می‌گوید: «بگیر که این از میراث

حلال والده من است و او از والده خویش میراث یافته است و شیخ به خانه تو خود بر بصیرت این لقمه حلال می‌آید». رئیس ده از فروش آن دستبند از شیخ و یارانش پذیرایی می‌کند و از سخن مادر خود متأثر می‌شود و وقتی با شیخ همنشینی می‌کند، متأثر از وی به دست او توبه می‌کند و به تبعیت از او اغلب اهالی آن ده از فساد و راه زدن توبه می‌کنند. شیخ به محض آنکه وجوه حاصل از فروش دستبند به پایان می‌رسد، اقامتش را در آن روستا به پایان می‌دهد (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص.ص. ۱۷۴-۱۷۶). از این حکایت می‌توان این موارد را برداشت کرد: نخست آنکه صوفیان برای مال حلال اهمیت بسیار قائل بوده‌اند، چنان‌که مردمان عادی اهل ده که مفسد و راهزن بوده‌اند نیز از اهمیت حلیت طعام برای صوفیان آگاه بوده‌اند؛ دوم اهل خانقاه آنکه خوردن از طعام دیگران را در صورتی که از مال حلال فراهم آمده باشد، در منافات با حلال‌خوری نمی‌دانسته‌اند؛ سوم آنکه مردمان عادی، حتی روستائینی که اهل دزدی و فساد نیز بوده‌اند، قدوم اهل طریقت را گرامی می‌داشته‌اند و پذیرایی از آنان را مایه شرافت خود قلمداد می‌کرده‌اند و از وقف مال خود برای آنان تنگ‌دل نبوده‌اند، بلکه می‌کوشیده‌اند با پاکیزه‌ترین مال خود از آنان پذیرایی کنند؛ چهارم آنکه پذیرایی از مشایخ و اهل طریقت و وقف مال بر آنان، منشأ برکات معنوی و اصلاح جامعه می‌شده است، چنان‌که رئیس ده و بسیاری از اهل آن ده به برکت این خدمت، توبه می‌کنند. این حکایت به خوبی نشان می‌دهد که حمایت مادی از متصوفه بدون چشم‌داشت دریافت خدمتی معنوی از آنان نبوده است. همه اقشار مردم حضور و وجود اهل معنویت و عرفان را واجد ارزش ذاتی و آورده معنوی و حتی مادی برای خود و جامعه می‌دیده‌اند و بدین سبب آمادگی داشته‌اند از اموال خود برای تأمین آنان بهره‌برداری نمایند. به بیان دیگر اگر در تعریف‌مان از کار، معنایی موسع از خدمت اراده کنیم، صوفیان منشأ خدماتی معنوی برای جامعه بوده‌اند و به همین سبب همه اقشار جامعه با رضایت خاطر در قبال این خدمت از آنان حمایت مادی می‌کرده‌اند.

چنان‌که گفتیم بنابر شواهد، زندگی صوفیانه بر مبنای تأمین معاش از غیر کار شخصی و دسترنج خود در میان صوفیان خراسان شایع بوده است. بررسی کتاب اسرارالتوحید به خوبی نشان‌دهنده این مهم است؛ چنان‌که از حکایات زندگی ابوسعید که برخی مربوط به پس از وفات اوست و در اسرارالتوحید درج شده، برمی‌آید که: اولاً در غالب موارد او و پیروانش از اخذ وام از ارباب ثروت و قدرت ابایی نداشته‌اند؛ ثانیاً در مواردی در یوزگی را برای تأمین مخارج خانقاه ناپسند نمی‌دانسته‌اند

و ثالثاً باوری سخت به فتوحات و امدادهای غیبی برای معیشت صوفیان داشته‌اند. برای اثبات این مدعا از میان شواهد موجود در آثار این دوره، به نمونه‌هایی از اسرارالتوحید اشاره می‌کنیم.

بنابر حکایت ۷۲ از اسرارالتوحید یکی از مریدان ابوسعید مسئول نگهداری از فتوحات بوده و آن وجوه را به اشاره شیخ خرج می‌کرده است (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۴۴). همچنین بنابر حکایت ۲۲۸ از باب سوم شیخ برای ادای وام خانقاه خود از سلطان غزنین ۳ هزار دینار طلب می‌کند و مرید او نیز هم از سلطان و هم از خلیفه (در بغداد) برای ساخت خانقاه زمین و از مسافران و همچنین زائران حج برای ساخت و تکمیل بنای خانقاه کمک مالی می‌گیرد و برای پذیرایی از مهمانان خود نیز در یوزگی می‌کند (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۳۵۴). همچنین بر مبنای حکایت ۲۲۶، خواجه نظام الملک قرض مریدان شیخ به دیگران را ادا می‌کند (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۳۶۵). حکایت ۲۴۰ نیز نشان می‌دهد که شخصی که پدرش مرید ابوسعید بوده، پس از وفات ابوسعید برای خانقاه او چیزی می‌فرستاده و این کار را به نیت تقرب به شیخ ابوسعید به انجام می‌رسانده است (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۳۷۴). همچنین بر مبنای حکایت ۴۲، جوانی پس از کرامت شیخ با او، مالی را برای ادای وام خانقاه می‌پردازد (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۰۸-۱۰۹). همچنین بر مبنای حکایت ۴۳ پس از کرامت شیخ، یکی از حاضران گوسفندان خود را برای اهل خانقاه هدیه می‌دهد (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۱۰). از این چند مورد جالب‌تر، حکایت ۴۵ است بدین شرح که ابوسعید در نیشابور به یکی از مریدان خود می‌گوید: «به در بیرون شو و به دست راست بازگرد. هرکت پیش آمد، دست فراپیش وی دار و گو: هرچه داری بر اینجا نه!» آن مرید بیرون می‌رود و گبری را می‌بیند چنین می‌کند، آن گبر می‌گوید که «اول مسلمان شوم. مرا پیش شیخ بر»، او را نزد ابوسعید می‌برند و به دست او اسلام می‌آورد و همه دارایی‌اش را در راه حق برای صوفیان خرج می‌کند (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۱۱). همچنین بر مبنای حکایت ۱۱۰ ابوسعید و مریدانش در مدت اقامت سی‌روزه در باورد، از شخصی تازه توبه کرده، «وجه سفره» خویش را تأمین می‌کرده‌اند (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۸۸).

همچنین به تأمین رزق و روزی بر مبنای امور غیبی نیز می‌توان توجه نمود، چنان‌که بنابر حکایت ۲۴۱ نبیره ابولقاسم قشیری برای کار صوفیان نیشابور هفتصد دینار بدهی داشته و برای ادای بدهی تصمیم می‌گیرد به نزد ارباب قدرت برود اما چون به میهنه می‌رسد، پس از آنکه چند روزی مهمان

فرزندان ابوسعید بوده، هنگام عزیمت، در سر تربت شیخ، در عالم کشف، بوسعید را می‌بیند که وی را از این کار بر حذر می‌دارد که: «اینکه تو می‌کنی پدرت کرد یا جدت؟ برو بازگرد و بنشین که همان‌جا مقصود حاصل شود.» او از همان‌جا به نیشابور باز می‌گردد و در خانقاه منتظر می‌ماند و در همان ماه به عنایت ابوسعید قرضش را ادا می‌کند و در آن سال فتوحات بسیار برایش حاصل می‌شود به نحوی که به غیر از تأمین مخارج خانقاه، چند ملک خوب نیز برای خانقاه خریداری می‌کند (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص ۳۷۵-۳۷۶). حکایاتی از این دست نشان می‌دهد که در طریقت صوفیان خراسان در آن دوران کار با هدف کسب روزی در حاشیه قرار داشته و امور خانقاه با فتوحات و نذورات و مانند آن اداره می‌شده است. همچنین بنابر حکایت ۷۳ وقتی بوسعید قصد ترک خانقاهی در نیشابور را داشته و اهل آن خانقاه از او تقاضای ماندن می‌کنند، چنین توصیه می‌کند که اهل خانقاه، در آن را باز و صحن آن را تمیز و پاک و آماده پذیرایی از مهمانان نگه دارند که «هرکه آید روزی با خود آرد» و «خدای تعالی هر چه می‌باید می‌فرستد». بنابر گفته نویسنده کتاب «و چنان بود که شیخ فرمود. هرگز آن خانقاه را هیچ معلوم نبود و پیوسته جمع آن خانقاه بیشتر از خانقاه‌های دیگر بودی. و آن خانقاه بر فتوح وقت ببرگ‌تر از همه خانقاه‌های نیشابور بودی، به برکت گفت شیخ و همت مبارک او» (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص ۱۴۸-۱۴۹).

با وجود چنین شواهدی می‌توان چنین جمع‌بندی کرد که در میان صوفیان خراسان هم اهل کار و کوشش برای تأمین معاش را می‌توان یافت و هم کسانی را که اهل توکل مطلق بوده‌اند و همه اوقات خویش را به عبادت و ریاضت اختصاص می‌داده‌اند و با خوردن از نذورات زندگی می‌گذرانده‌اند. از نظر فکری نیز هر کدام از این دو نوع مواجهه با کار واجد ارزشمندی بوده است و یکی بر دیگری چندان فضیلتی نداشته و وضعیت سالک تعیین‌کننده انتخاب یکی از این دو شیوه برای زندگی بوده است.

۲-۳ مدعای دوم: توصیه به کار در معنای خدمت به دیگری

چنان‌که پیشتر اشاره شد مراد از کار در این نوشتار فرایندی از فعالیت انسانی است که به تولید محصول یا ارائه خدمت به خود یا دیگری می‌انجامد و هدف از آن تولید ثروت یا ایجاد آسایش و رفاه برای خود یا دیگری است. این معنا از کار با واژه خدمت در تصوف نزدیکی مفهومی دارد. صوفیان خدمت به دیگری را در معنای رفع حوائج او عملی ارزشمند برای از میان بردن رعونت نفس

می‌دانسته‌اند و بر آن تأکید داشتند. در تصوف خراسان کار آن‌گونه که به آسودگی و رفاه دیگران، و نه خود، منجر شود، امری سلوکی تلقی می‌شده است و مصطلح خدمت تا حدود زیادی بیانگر این معنا از کار است: کاری که در جهت آسایش و رفاه کارگر نیست بلکه رنجی است برای او تا دیگران از قبل آن کار آسوده باشند. این خود نوعی ریاضت است و برای سالک ارتقای معنوی به ثمر خواهد آورد. شواهد توصیه بر خدمت در متون صوفیه بسیار است و با توجه به اینکه خدمت کاری است که سوبه غیرخواهی به جای خودخواهی را تقویت می‌کند، با آموزهٔ ایثار و اخلاص پیوند می‌یابد و امری اخلاقی محسوب می‌شود. اینک برخی از شواهد در زیر ارائه می‌شود.

ابوسعید ابوالخیر از کسانی است که بر این مفهوم تأکید بسیار دارد و در کنار تمام ریاضت‌ها، هرگز از خدمت به صوفیان و مردم غافل نبوده و دیگران را نیز بدان توصیه می‌کرده، چنان‌که مدتها به رفتن مساجد و پاک کردن مبرز و متوضای صوفیان مشغول بوده است (اسفندیار، ۱۳۸۴، ص. ۱۱۵). او مقولهٔ خدمت به دیگران را به عنوان نوعی شیوهٔ تربیتی برای مریدان خود نیز به کار می‌گرفته و کار را نه برای حصول رفاه و تولید ثروت و گذران معیشت، بلکه برای سلوک و حرکت به سوی سازندگی درون مؤثر می‌دانسته و بر این باور بوده که از میان همهٔ راه‌هایی که به خدا هست و می‌گویند که به عدد انفاس خلق است، «راحت رسانیدن به خلق» (اسفندیار، ۱۳۸۴، ص. ۳۲۹) نزدیک‌ترین راه است (اسفندیار، ۱۳۸۴، ص. ۲۸۹). بنا بر حکایت ۱۴۸ از کتاب اسرارالتوحید، روزی در میان سخنان خود می‌گوید: «از در خانقاه تا به بُن خانقاه همه گوهر است ریخته، چرا برنچینید؟» مخاطبان زمین را می‌نگرند تا اگر گوهری هست بردارند و چون نمی‌یابند، از او می‌پرسند کجا گوهر است که ما نمی‌بینیم، و او پاسخ می‌دهد: «خدمت، خدمت». یعنی شیخ خدمت را گوهری برای اهل سلوک می‌دانسته است. خدمت به دیگران کلیدواژه‌ای برای توصیف رویکرد صوفیان خراسان به کار است. به عبارت بهتر کاری که برای پروردن نفس خود می‌کنی پسندیده نیست، اما کاری که برای پروردن دیگران و رفاه آنان به انجام می‌رسانی، امری پسندیده است و موجب ارتقای معنوی است، زیرا در آن از خودگذشتگی و ایثار و مقدم داشتن غیر بر خود را تجربه می‌کنی (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۲۱۰).

از نظر ابوسعید خدمت به دیگران همچنین سبب گشایش رزق و فراخ شدن مال می‌شود؛ در این باره آورده‌اند که شاگردی بازرگان داشت که سالها در خدمت او بود، اما هیچ گشایشی در زندگی‌اش

پیش نمی‌آمد؛ روزی شیخ به نماز جمعه باید می‌رفت اما کفش او نزد تعمیرکار مانده بود و شیخ پولی برای گرفتن آن نداشت. بازرگان هزینه تعمیر کفش را می‌پردازد و پس از آن مال بسیار به دستش می‌آید به نحوی که خود او متعجب می‌شود که چگونه با پرداخت اندک پولی برای آن کفش اینهمه گشایش در مالش پدید آمده است؛ بوسعید در پاسخ به او می‌گوید چون این خدمت از نظر خود تو ارزشی نداشته و به عبارت بهتر خود را میان ندیده‌ای، چنین برکتی را برای تو به ارمغان آورده است. این سخن بدان معناست که کاری که در آن خدمت به غیر باشد مبارک است و آنچه برای ارضای نفس خود باشد امری شوم و ناپسند است (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۸۱). بدین ترتیب، از نظر بوسعید قرار دادن مال برای رفع احتیاج دیگران و چشم‌داشتی به آن نداشتن، سبب گشایش در مال و حال سالک می‌شود حتی اگر به مقداری ناچیز باشد. در جایی دیگر آورده‌اند که به شیخ می‌گویند که درویشی مدتهای مدید در گوشه‌ای، به ریاضت نشسته و از شدت ریاضت مانند شاخ خیزران شده است. شیخ به او پیغام می‌دهد که: «آن همه رنج‌ها در میان نواله‌ای پیچ و در دهان درویشی نه و فارغ شدی» (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۱۱۰)، یعنی به جای این همه سختی دادن به خود، خدمتی را به درویشان ارائه کن و با تحمل رنج خدمت، ریاضتی کارسازتر از انزوا و عبادت و روزه‌داری را تجربه کن.

در احوال ابوالحسن خرقانی نیز همانند ابوسعید نمونه‌هایی از ارزشمندی خدمت به خلق و ایثار را می‌توان یافت. برای نمونه خرقانی به حکایت دو برادر توجه دارد که یکی به مادر خدمت می‌کرده و دیگری به عبادت خداوند مشغول بود. برادر اهل عبادت شبی از هاتفی غیبی می‌شنید که «برادرت را بیمار زدیم و تو را نیز به او بخشیدیم». عابد علت را می‌پرسد و پاسخ می‌شود که: «آنچه تو می‌کنی ما از آن بی‌نیازیم، اما مادرت از آن بی‌نیاز نیست که برادرت خدمت کند» (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۴۰-۴۱). خرقانی که رنج دنیا را با کار و کشیدن جور عیال بر خود هموار ساخته بود، بی‌توجه به مال دنیا و ثروت‌اندوزی در پی بندگی حق و جلای روح خود بود، به گونه‌ای که حتی به هنگام بیل زدن خاک و پیدا شدن زر و نقره در آن، به خود نهیب می‌زند: «خداوند، ابوالحسن بدین فریفته نگردد، من به دنیا از چون تو خداوندی برنگردم» (محمدبن منور، ۱۳۶۶، ص. ۳۰-۳۱). اینکه خرقانی بر سر در خانقاه خود نوشته بوده «هر کس که در این سرای درآمد نانش دهید و از ایمانش مپرسید، چه آنکه به درگاه باری تعالی به جانی ارزد، البته بر خوان ابوالحسن به نان ارزد»، نشان‌دهنده

فضیلت خدمت نان‌بخشی به دیگران در نظر اوست و اینکه می‌گوید «عالم بامداد برخیزد طلب زیادتی علم کند و زاهد طلب در زیادتی زهد، بوالحسن در بند آن بود که سروری به دل برادری رساند»، نیز نشانه‌ی توجه او به دیگران است. طبیعی است سرور رساندن به دل دیگران تنها با ارائه نوعی از خدمت به آنان ممکن است و او با این عبارت از برتری خدمت بر علم‌ورزی و زهدورزی در نظر خود سخن گفته است. خدمت به خلق چنان در نزد او چنان ارجی داشته که می‌گوید اگر با قرض بسیار، بدون ادا کردن قرض، بمیرد و طلبکارانش در قیامت از او «درآویخته باشند، از آن دوست‌تر دارد که کسی از او چیزی خواسته باشد و حاجتش روا نکرده باشد» (محمدبن‌منور، ۱۳۶۶، ص. ۹۶).

همچنین صوفیان خراسان از کار با هدف خدمت به دیگران برای تحقق اخلاص در سالکان بهره می‌برده‌اند. اخلاص از اصلی‌ترین تعالیم مشایخ تصوف خراسان نیز محسوب می‌شده، چنان‌که ابوسعید آن را در برابر شرک (همان ریا) قرار می‌داده است. از این منظر، می‌توان ابوسعید را تحت تأثیر ملامت‌پان دانست که محور اصلی آموزش‌های خود را مبارزه با همین شرک قرار داده و در مسیر پرهیز و اجتناب از ریا، گاه به بیراهه‌های افراط نیز کشیده می‌شدند، به گونه‌ای که بنابر قولی حتی احوال آنان به عقلاء مجانین متشبه می‌شد (زرین کوب، ۱۳۷۶، ص. ۳۳۶). شعار اصلی او در سلوک که در این جمله تبلور داشت: «آنجا که تویی توست، دوزخ است و آنجا که تو نیستی بهشت است»، وی را بر آن داشت تا مریدان را بیش از هر چیز به اموری وادارد که نخست خودی خود را رام و دوزخ درون را خاموش کند (شفیعی، ۱۳۸۵، ص. ۵۳). کم نیست مواردی که ابوسعید شاگردان خود را به انجام کارها یا فعالیت‌هایی دون شأن آنها می‌گماشته، تا رعونت و استکبار نفس آنان را از میان ببرد. این کارها گاه خدمت به خانقاهیان و دراویش بوده و البته گاه کارهایی بوده که خدمت خاصی را دنبال نمی‌کرده است. یکی از نمونه‌های برجسته مأمور کردن یکی از شاگردانش به خریدن شکمبه و دل و جگر گوسفند از دورترین نقطه شهر و حمل آن تا خانقاه بوده تا وی با آن عمل از بند «خواجگی» و «حب جاه» بیرون بیاید و خود را نبیند و پروای خود و خلق نداشته باشد (عطار، ۱۹۰۵، ص. ۲، ص. ۳۳۰-۳۳۱). در این مورد عملی توصیه شده که در آن ارائه محصول یا خدمت حاصل نشده و نمی‌توان آن را مصداق کار دانست اما واضح است که خدمت به دیگران تأثیری مشابه این عمل دارد، چنان‌که بنابر حکایتی دیگر به سالکی جوان دستور خدمت به صوفیان را داده و محتوای خدمت، نظافت چاه میرز بوده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵، ص. ۱۷۶)؛ همچنین وقتی «رئیس بچه‌ای» را که در مجلس او توبه

و همه ثروت خود را وقف درویشان کرده بوده، توصیه می‌کند که علاوه بر روزه و ذکر مداوم، چند سالی را به کارهایی چون پاک کردن مبرز، خدمت به درویشان، آماده کردن حمام و دریوزگی بگذرانند، تا در نزد مردم خوار شود چنان‌که دیگر کسی چیزی به او ندهد (عطارد، ۱۹۰۵: ۳۲۹/۲). در این شیوه تربیتی که بیش از هر چیز صبغه ملامتی در آن پررنگ است، کار از هر جنس و نوعی که باشد حتی گدایی کردن، نوعی سلوک معنوی تلقی می‌شود که سالک به اشاره پیر باید در مسیر سلوک خود آن را به انجام رساند.

می‌توان پیش‌بینی کرد که هم‌چنان‌که برای رسیدن به اخلاص گاه به انجام کار توصیه می‌شده، ممکن است گه به ترک کار توصیه شود و آن در صورتی است که کار برای خود پروردن باشد، چنان‌که خرقانی گفته بود: «مردمان می‌گویند نان و خدا، و من می‌گویم خدا بی‌نان، خدا بی‌آب، خدا بی‌همه چیز» (مینوی، ۱۳۵۴: ۶۰). یعنی اگر برای فرد کسب نان و آب خواسته شود، از اخلاص دور شده و چون نان و آب با کار و کسب درآمد حاصل می‌شود عملاً در این عبارت (خدا بی‌نان) بر ترک کار توصیه شده است. چنان‌که ملاحظه می‌شود در نظر مشایخی چون ابوسعید و خرقانی می‌توان از کار به عنوان راهی برای پیراستن درون از ناخالصی‌ها محسوب کرد و این اندیشه بسیار با آنچه ملامتیان بدان باور داشته‌اند در بنیاد شباهت دارد گرچه هدف ملامتیان از توصیه به کار اخفای سلوک بوده است (نوری، ۱۴۰۲)، نه تنها شکستن کبر و رعونت نفس و هم‌چنان‌که کار در قالب خدمت در شکستن رعونت نفس و کبر مؤثر است، اگر با هدف برآوردن حوایج نفس باشد، ترک آن بر انجامش اولویت دارد.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش با بررسی کیفی آثار برجای‌مانده از چهار صوفی بزرگ خراسان، یعنی بایزید، سراج، خرقانی و ابوسعید ابوالخیر نشان دادیم که چهار مواجهه با کار برای یک صوفی خراسانی قرون نخستین قابل ترسیم است: (۱) کار کردن با هدف ایجاد آسایش و رفاه برای خود که نامشروع است و با هیچ یک از موازین نظری و عملی آنان همخوانی ندارد؛ (۲) کار با نیت کسب روزی حلال و خوردن از دسترنج خود به‌گونه‌ای که با آموزه توکل در تعارض نباشد؛ (۳) صوفی تمام‌وقت بودن و نشستن در گوشه‌ای و دست کشیدن از کار و پرداختن به خود در خلوت و عزلت و روزی خوردن از نذورات و فتوحات و (۴) کار کردن با هدف ایجاد رفاه برای دیگران که با عنوان خدمت در تصوف امری ارزشمند تلقی می‌شده و در آن نه تنها توجه به خواسته‌های نفس وجود ندارد، بلکه نوعی ستیز

با نفس را نیز می‌توان یافت که بر فضیلت ایثار بنیاد نهاده شده است و قاعدتاً اگر سالک در گوشه‌ای بنشیند و کاری نکند کمتر با نارضایتی نفس مواجه می‌شود تا آنکه رنج کار را تحمل کند اما از حاصلش بهره‌ای بر ندارد. بر اساس شواهد متعدد نشان دادیم که اولاً در میان صوفیان آن دوران، هم اهل کار و تأمین معیشت از راه دسترچ خود وجود داشته‌اند و هم کسانی که به سبب اشتغال به ریاضات و عبادات از راه نذورات و اموال وقف زندگی می‌گذرانده‌اند. مایهٔ ارزشمندی کار برای دسته نخست، آموزهٔ روزی حلال و فضیلت خوردن از دسترچ بوده که به صورت ضمنی در این آموزه مندرج است و چنان‌که متذکر شدیم خوردن مال وقف و نذر اگر با رضایت واقف و برآمده از حلال باشد، نه تنها بی اشکال است، بلکه واجد برخی فواید اجتماعی نیز می‌باشد و اینکه برخی از صوفیان برای رزق خود از فتوحات و نذورات بهره می‌برده‌اند، به معنای حرام‌خواری آنان نیست. مایهٔ ارزشمندی شیوهٔ سلوکی مبتنی بر ترک کار، آموزهٔ توکل است. در توکل مقید و مشروط سالک کسب و توکل را در تعارض با یکدیگر نمی‌بیند اما در توکل مطلق، هر نوع توجه به کسب، غفلت از خدا و رزاقیت او محسوب می‌شود؛ بنابراین صوفیانی را می‌بینیم که یک‌سره ترک کسب کرده و به اصطلاح امروزی صوفی تمام‌وقت‌اند و به قدر قوت برای ادامه ریاضات و عبادات از نذورات و فتوحات بهره می‌برند، چنان‌که در مورد بایزید نشان داده شد که در غالب موارد او و پیروانش از اخذ وام از ارباب ثروت و قدرت ابایی نداشته‌اند و حتی در مواردی در پیوزگی را برای تأمین مخارج خانقاه ناپسند نمی‌دانسته‌اند و باوری سخت به فتوحات و امدادهای غیبی برای معیشت صوفیان داشته‌اند. همچنین نشان دادیم که کار در معنای ارائهٔ خدمت به دیگران (نه با هدف تولید ثروت و رفاه برای خود) عملی ارزشمند برای از میان بردن رعونت نفس و اخلاص و ایثار در سالکان بوده است.

منابع

- محمدبن منور. (۱۳۶۶). *اسرار التوحید فی مقامات شیخ ابی سعید*. (مقدمه تصحیح و تعلیق محمدرضا شفیعی کدکنی). انتشارات آگاه، تهران.
- پورجوادی، نصرالله. (۱۳۷۷). منبعی کهن در باب ملامتیان، مجلهٔ معارف، دورهٔ پانزدهم، فروردین آبان.
- جامی، نورالدین عبدالرحمن بن احمد. (۱۳۵۸). *نفحات الأئس من حضرات القدس*. (تصحیح و مقدمه و پیوست مهدی توحیدی). تهران، کتابفروشی محمودی.
- دستی، علی. (۳۸۴). *پردهٔ پندار و در دیار صوفیان*، به اهتمام مهدی ماحوزی، تهران، نشر زوار.

- رضایی، مهدی، میمنه، حیدرعلی، داریوی، ریحانه. (۱۳۹۳). *علل و انگیزه‌های مشارکت اجتماعی صوفیان براساس متون نشر عرفانی فارسی سده پنجم و ششم*، پژوهش‌های ادب عرفانی، سال هشتم، بهار و تابستان، شماره ۱
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۷۶). *جستجو در تصوف ایران*، تهران، امیرکبیر.
- سلمی نیشابوری، ابوعبدالرحمن محمد بن الحسین. (۱۴۲۴ق). *طبقات الصوفیه*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- سراج طوسی، ابونصر. (۱۹۱۴). *اللمع فی التصوف*، تصحیح رینولد آلن نیکلسون، لیدن، مطبعه بریل، غزالی، ابو حامد محمد. (۱۳۸۶). *احیاء علوم الدین*. ترجمه مؤید الدین خوارزمی. (چاپ: ششم) ۴جلد، نشر علمی و فرهنگی - تهران.
- سلمانی، حمیدرضا. (۱۳۹۵). *توضیح عبارتی از اسرار التوحید و نگاه‌ی به مسئله ارتزاق صوفیان*، نشریه ادب فارسی، دوره ۶، شماره ۱.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۴). *نوشته بر دریا از میراث عرفانی ابوالحسن خرقان*. (مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیی کدکنی). نشر سخن، تهران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *چشیدن طعم وقت، از میراث عرفانی بایزید بسطامی*. (مقدمه و تصحیح محمدرضا شفیی کدکنی). نشر سخن، تهران
- شعبان زاده، مریم و میرباقری فرد، علی اصغر. (۱۳۸۱). *ابوسعید خراز*، نشریه معارف، شماره ۵۵، تهران
- عروج نیا، پروانه. (۱۳۹۱). *ابوالحسن خرقانی و آیین جوانمردی*، نشریه تاریخ و تمدن اسلامی، دوره هشتم، شماره ۱۶
- عطار نیشابوری، فریدالدین. (۱۹۰۵). *تذکره الاولیاء*، تصحیح رینولد آلن نیکلسون، لیدن، نشر لیدن. عظیمی سمیه، احمدوند، عباس، گرجی، زهیر. (۱۳۹۶). «*شیوه‌های معیشت صوفیان در ایران قرون میانه ۵-۷*»، فصلنامه عملی تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ششم، شماره اول، بهار و تابستان درس تبریزی، محمد علی. (۱۳۲۶). *ریحانه الادب فی تراجم المعروفین بالکنیه و اللقب*، نشر کتابفروشی خیام، تهران.
- مینوی، مجتبی. (۱۳۵۴). *احوال و اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی به ضمیمه منتخب نورالعلوم*. (منقول از نسخه خطی لندن). نشر کتابخانه طهوری، تهران.
- نوری، فاطمه، شیخ، محمود، قنبری، محی‌الدین. (۱۴۰۲). «*وجود معنوی کسب و کار در سنت ملامتیان*»، مجله ادیان و عرفان دانشگاه تهران، تهران.
- هجویری، ابوالحسن علی. (۱۳۷۵). *کشف المحجوب*، تصحیح ژوکوفسکی، تهران، طهوری.